

Ηλεκτρονικές εκδόσεις και Νεοελληνική Λογοτεχνία

Το ψηφιακό μέλλον των εκδόσεων είναι εδώ

Άννα-Μαρία Σιχάνη

annasixani@gmail.com

Εδώ και μια εικοσαετία στη Δυτική Ευρώπη (Αγγλία, Γερμανία, Βέλγιο, Γαλλία), στην Αμερική και στον Καναδά έχει ξεκινήσει από πανεπιστημιακούς κι ερευνητές των Φιλολογικών Σπουδών μια επιστημονική πρωτοβουλία με στόχο τη δημιουργία ψηφιακών εκδόσεων. Η προσπάθεια αυτή εντάσσεται μέσα στη γενικότερη τάση για τη χρήση των ψηφιακών τεχνολογιών στις Ανθρωπιστικές επιστήμες (Digital Humanities-Humanities Computing) και ειδικότερα στη Φιλολογία και αποσκοπεί στην ανάπτυξη μεθόδων, εργαλείων καθώς κι ενός δικτύου συνεργασίας προκειμένου να βρεθούν νέα μοντέλα τόσο εκδοτικής επεξεργασίας όσο και διάθεσης λογοτεχνικών κειμένων με την αρωγή του ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Τι είναι ηλεκτρονική έκδοση;

Ηλεκτρονικό κείμενο

Η ηλεκτρονική έκδοση λογοτεχνικών κειμένων προϋποθέτει βασικά την ύπαρξη ηλεκτρονικού κειμένου, μιας “μεταφρασμένης” μορφής του κειμένου κατά τρόπο τέτοιο ώστε να μπορεί να επεξεργαστεί από τον υπολογιστή. Η συνηθισμένη μορφή word ή text file είναι η πρώτη μορφή κωδικοποίησης του κειμένου (character encoding/markup). Από εκεί και πέρα, είναι δυνατόν το κείμενο να εφοδιαστεί και με ειδικότερης μορφής κωδικοποιήσεις (text encoding), εμπλουτίζοντάς το έτσι με πληροφορίες τυποτεχνικής εμφάνισης (procedural markup), δομής (structural markup) ή ακόμη και πληροφορίες περιεχομένου (descriptive markup).

Ένα ηλεκτρονικό κείμενο με αυτή τη μορφή δύναται να μεταφέρει με ακρίβεια και να αποθηκεύσει με ασφάλεια τέτοιου είδους πληροφορίες σε βάθος χρόνου, πληροφορίες οι οποίες πια δεν είναι μόνο αντιληπτές από τον άνθρωπο- αναγνώστη αλλά και από τον υπολογιστή-επεξεργαστή του κειμένου. Η νέα αυτή μορφή τού μαρκαραρισμένου πλέον ηλεκτρονικού κειμένου μπορεί να “τρέξει” με προγράμματα κειμενικής ανάλυσης και επεξεργασίας, παρέχοντας έτσι αποτελέσματα που είτε στην έντυπη έκδοση απαιτούν πολύ ανθρώπινο χρόνο και μόχθο (πίνακες λέξεων, αντιπαραβολή κειμένων, κριτικό υπόμνημα) είτε δεν είναι εφικτά ούτε καν στη σύλληψή τους εκτός του ψηφιακού περιβάλλοντος (αντιπαραβολή των μεταγραφών όλων των ανά τον κόσμο χειρογράφων ενός κειμένου, αντιπαραβολή όλων των μορφών της εκδοτικής του – χειρόγραφης ή έντυπης - παράδοσης, σύνδεση του κειμένου με άλλα κειμενικά ή μη αρχεία με τη χρήση υπερκειμένων (hypertext)).

Ψηφιακές φωτογραφίες κειμενικών τεκμηρίων

Βασικά συστατικά μιας ηλεκτρονικής έκδοσης είναι επίσης και οι φωτογραφίες υψηλής ανάλυσης των μαρτύρων που συνοδεύουν την έκδοση: χειρόγραφα, όλες οι έντυπες εκδόσεις του κειμένου ή οποιοδήποτε άλλο μη κειμενικό υλικό κρίνεται σημαντικό. Ο αναγνώστης τής ηλεκτρονικής έκδοσης έχει πια τη δυνατότητα να έλεγξει όλη την εκδοτική διαδικασία, όπως αυτή πραγματοποιήθηκε από τον εκδότη αλλά ακόμη και να πραγματοποιήσει αυτός ο ίδιος τις δικές του εκδοτικές κριτικές παρατηρήσεις και διαπιστώσεις βασιζόμενος στο πρωτογενές υλικό που του παρέχεται. Επιπλέον, η αναγνωστική διαδικασία δυνητικά εμπλουτίζεται και με πολυμεσικό υλικό, ανανεώνοντας έτσι την εμπειρία του μονοδιάστατου διαβάσματος ενός βιβλίου.

Συνοδευτικό υλικό

Το υπό έκδοση κείμενο συνοδεύεται και από έναν μεγάλο αριθμό διακειμενικού υλικού: κριτικά κείμενα και μελετήματα, δημοσιεύσεις, κείμενα που συνδέονται και συνδιαλέγονται συγκριτικά με το υπό

έκδοση κείμενο και τα οποία είναι πλέον άμεσα- συγχρονικά διαθέσιμα στον αναγνώστη ως υπερσύνδεσμοι(hyperlinks) μέσα στο πλαίσιο ενός υπερκειμενικού περιβάλλοντος. Επίσης στα συνοδευτικά κείμενα της ηλεκτρονικής έκδοσης συνήθως περιλαμβάνεται και μια περιγραφή των εκδοτικών αρχών και διαδικασιών που ακολουθήθηκαν καθώς και των τεχνικών ζητημάτων του εγχειρήματος.

Τι διαφορετικό προσφέρει μια ηλεκτρονική έκδοση;

Στο περιβάλλον μιας ηλεκτρονικής έκδοσης επικρατούν οι ίδιες με το έντυπο παράδειγμα εκδοτικές αρχές αλλά οι όροι δημιουργίας των δυο αυτών τύπων εκδόσεων διαφέρουν ριζικά. Στην ηλεκτρονική έκδοση δεν υφίσταται πια ο χωρικός περιορισμός της τυπωμένης σελίδας ή αυτός του όγκου κι έκτασης του βιβλίου, δεν υπάρχει πια το υψηλό οικονομικό κόστος που συνεπάγεται μια έντυπη έκδοση υψηλής επιστημονικής ακρίβειας και τυπογραφικής ποιότητας, δεν χρειάζεται πια η έκδοση να είναι μόνο διπλωματική, μόνο γενετική, μόνο κριτική: μπορεί να είναι όλα αυτά ταυτόχρονα.

Στην ηλεκτρονική έκδοση του κειμένου, ο εκδότης είναι επιφορτισμένος με διπλή δουλειά μεταγραφής: από την πρωτογενή πηγή στην (υποθετική ή πραγματική) έντυπη μεταγραφή και από αυτήν τη μεταγραφή στην ηλεκτρονική μορφή του κειμένου. Αυτή η “διπλή μεταγλώττιση” της πληροφορίας, χρονικά απομακρύνει την ηλεκτρονική έκδοση από την αρχική πηγή του κειμένου, χωρίς όμως να της στερεί αρετές όπως η αξιοπιστία κι η εγκυρότητα. Ίσα ίσα: η επένδυση της μεταγραφής με συμπληρωματικές πληροφορίες (ηλεκτρονική κωδικοποίηση, υψηλής ακρίβειας ψηφιοποιημένα φωτογραφικά τεκμήρια, διακειμενικό υλικό, σύνθετοι τρόποι οπτικοποίησης της πληροφορίας) κάθε άλλο παρά αποδυναμώνουν την αξιοπιστία της ηλεκτρονικής έκδοσης. Αντίθετα, την ελέγχουν και την ενισχύουν διαρκώς.

Ο νέος αυτός τρόπος επεξεργασίας και παρουσίασης των αποτελεσμάτων μιας φιλολογικής κριτικής διαδικασίας δεν οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στα νέα ψηφιακά εργαλεία που έχουμε στη διάθεσή μας. Η διεισδυτική ματιά του κριτικού-εκδότη στο κείμενο ώστε να καταφέρει να ανασυνθέσει και να επενδύσει τόσο το κείμενο όσο και τη διαδικασία συγγραφής του με διακείμενα, πίνακες, παραλλαγές, υπομνήματα είναι μια συνθήκη αναγκαία για “διακτινισμένη ανάγνωση” (radial reading). Γίνεται όμως και ικανή με τις δυνατότητες της ψηφιακής έκδοσης. Ουσιαστικά, λοιπόν, δεν αλλάζουν οι ερωτήσεις που ο εκδότης θέτει κατά την εκδοτική διαδικασία, αλλά αλλάζει ο βαθμός της επίτευξης των όσων έχει στο νού του και ο τρόπος με τον οποίον μπορεί να τα παρουσιάσει.

Έντυπη Έκδοση	Ηλεκτρονική Έκδοση
Στατικότητα	Ρευστότητα
Παρουσίαση σε μία διάσταση	Τρισδιάστατη παρουσίαση
Κλειστό τελικό προϊόν	Ανοιχτό προϊόν
Αμετάβλητο της εμφάνισης, αδυναμία διόρθωσης/επέμβασης	Δυνατότητα άπειρων επεμβάσεων & προσθηκών
Φωτογραφίες χαμηλής ανάλυσης	Εκτύπωση φωτογραφιών σε υψηλή ανάλυση
Μεγάλος όγκος και βάρος	Λίγα mB όγκου
Υψηλό κόστος παραγωγής και διάθεσης	Χαμηλό συγκριτικά κόστος παραγωγής, ρυθμιζόμενος τρόπος διάθεσης
Μια εκδοτική προσέγγιση για κάθε έκδοση	Πολλές εκδοτικές προσεγγίσεις (κριτική, διπλωματική, γενετική) στο ίδιο κείμενο

Η Νεοελληνική Λογοτεχνία και οι ηλεκτρονικές εκδόσεις

Στην Ελλάδα υπάρχουν δυο μεγάλες παρανοήσεις όταν γίνεται λόγος για τη χρήση ψηφιακής τεχνολογίας στη Φιλολογία και στη Νεοελληνική Λογοτεχνία: αφενός τα νέα ψηφιακά προϊόντα δεν ορίζονται με σαφήνεια ως προς το περιεχόμενο και τη λειτουργία τους και αφετέρου ό,τι σχετίζεται με τη χρήση ψηφιακών εργαλείων και μέσων έχει να κάνει μόνο με τη διάθεση κι όχι με την επεξεργασία του υλικού.

Θα ξεκινήσω με τη δεύτερη επισήμανση. Αν δούμε το σύνολο του διαθέσιμου αυτή τη στιγμή υλικού που σχετίζεται με τον κλάδο της Νεοελληνικής Φιλολογίας και Λογοτεχνίας θα παρατηρήσουμε ότι πρόκειται ουσιαστικά για ψηφιοποιημένα βιβλία, μελέτες, κείμενα, περιοδικά, ψηφιοποιημένα είτε με τη μορφή σκαναρισμένων σελίδων είτε με τη μορφή ηλεκτρονικών απλών (μη σημασιολογικά κωδικοποιημένων) κειμένων (σε doc, text files ή σε HTML μορφή, δηλ στη γλώσσα που χρησιμοποιείται για τη δημοσίευση στο Διαδίκτυο). Το κειμενικό υλικό απλά παρέχεται μέσω ψηφιακών μέσων, δεν γίνεται αντικείμενο περαιτέρω επεξεργασίας, δεν εμπλουτίζεται και ως εκ τούτου αυτό που είναι ουσιαστικά το καινούριο είναι απλά η ηλεκτρονική μορφή δημοσίευσης.

Ας σκεφτούμε όμως: είχαμε τους παπύρους, τις περγαμνές, το χειρόγραφο σε χαρτί, περάσαμε στο τυπωμένο βιβλίο και τώρα στο ηλεκτρονικό κείμενο. Η “νέα”, λοιπόν, αυτή τεχνολογική επανάσταση παρέχει - εκτός από την ταχύτητα, την πληρότητα και την ακρίβεια στη διάθεση του υλικού - και τη δυνατότητα μιας νέας επεξεργασίας και δόμησης και του υλικού (κειμενικού ή μη), προνόμια που όμως δεν αξιοποιούνται στην περίπτωση των ελληνικών προσπαθειών. Είναι πολύ σημαντικό, για παράδειγμα, να έχουμε πρόσβαση σε φωτογραφίες των χειρογράφων του Σολωμού που αυτή τη στιγμή φυλάσσονται στο Μουσείο Σολωμού κι Επιφανών Ζακυνθίων στη Ζάκυνθο, αλλά το τί μπορεί κανείς να κάνει με αυτό το υλικό είναι υπό αμφισβήτηση. Είναι χρήσιμο να έχουμε τα κείμενα του Παπαδιαμάντη ή του Καβάφη πληκτρολογημένα αλλά αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως μια απλή άσκηση στην πληκτρολόγηση πολυτονικού.

Έτσι, στην ελληνική πραγματικότητα, πληκτρολογημένα κείμενα μαζί με ηχογραφήσεις με ευκολία καλούνται “ηλεκτρονικό αρχείο”, και το σύνολο των σκαναρισμένων σελίδων μιας έντυπης έκδοσης νόμιμα ονομάζεται “ψηφιακή έκδοση”.

Το θέμα και το ζητούμενο είναι τώρα τί κάνουμε με όλο αυτό το ψηφιοποιημένο υλικό, πώς το χρησιμοποιούμε; Ή -για να το θέσω καλύτερα και να επιστρέψω στο πρώτο ζητούμενο- τι ακριβώς θέλουμε να καταφέρουμε, ποιος είναι ο στόχος, με τι μέσα και για ποιο κοινό;

Προδρομικές απόπειρες όπου τα κείμενα τυγχάνουν μεταχείρισης κι επεξεργασίας με “ψηφιακό” τρόπο αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους σιγά σιγά και στο ελληνικό προσκήνιο τα τελευταία πέντε 5 περίπου χρόνια κυρίως από ερευνητικά ινστιτούτα: ψηφιακά σώματα κειμένων, ψηφιακά λεξικά και ψηφιακές εφαρμογές. Βασικές δυσκολίες όπως η απουσία συνεργασίας κι επικοινωνίας μεταξύ ερευνητών και η απουσία συντονισμού και οργάνωσης των επιμέρους προσπαθειών οδηγούν σε ένα φαύλο κύκλο σπατάλης κονδυλίων και παραγωγής μη χρηστικού ψηφιακού υλικού και μας οδηγούν πολύ μακριά από το στόχο της αποτελεσματικής χρήσης ψηφιακών μεθόδων κι εργαλείων για την επεξεργασία, παρουσίαση κι έκδοση κειμένων της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.¹

Ας επανέλθουμε όμως στη χρήση ψηφιακής τεχνολογίας στον χώρο της επεξεργασίας κειμένων με στόχο την έκδοσή τους. Τα κείμενα αρχικά μεταγράφονται σε ηλεκτρονική μορφή με τη χρήση της γλώσσας

¹ Παρακάτω παραθέτω μια λίστα με τις προσπάθειες που έχουν γίνει στο χώρο της Νεοελληνικής Φιλολογίας με στόχο αλλά και ζητούμενο έως και σήμερα την ηλεκτρονική έκδοση κειμένων: Αρχείο Καβάφη στο Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού <http://www.kavafis.gr/index.asp>, Συμφραστικός Πίνακας Σεφέρη στην Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα <http://www.greek-language.gr/greekLang/literature/tools/concordance/seferis/index.html>, ηλεκτρονική έκδοση της αλληλογραφίας Τσίρκα-Παπαϊωάννου από το Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο <http://www.elia.org.gr/pages.fds?pagecode=06.04&langid=1>, CD ROM - ψηφιακή εφαρμογή από το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (2005) με χρήση υπερκειμένων (hypertext) για την ανάγνωση και μελέτη κειμένων των Σολωμού, Καβάφη και Καρυωτάκη (τελευταία πρόσβαση σε όλα 10-05-2012).

μαρκαρίσματος (markup language) XML έτσι ώστε να δημιουργείται ένα ηλεκτρονικό κείμενο υψηλής ποιότητας, το οποίο μπορεί να «τρέξει» σε πολλά διαφορετικά προγράμματα (software) και να χρησιμοποιηθεί έτσι περαιτέρω για πολλούς διαφορετικούς σκοπούς. Από το ηλεκτρονικό κείμενο αυτό μπορούν να προκύψουν πίνακες συχνότητας λέξεων (concordances), κριτικό υπόμνημα όταν υπάρχουν παραπάνω από μια εκδόσεις του ίδιου κειμένου, προηγμένες αναζητήσεις στο κειμενικό υλικό (πχ εμφάνιση όλων των λέξεων που έχουν μαρκαριστεί με ένα σημασιολογικό/γραμματολογικό χαρακτηριστικό), αντιπαραβολές γραφών ακόμη και τοπογραφικές μεταγραφές από το χειρόγραφο πρωτότυπο. Επίσης η παρουσία φωτογραφικών τεκμηρίων από τα κείμενα (χειρόγραφα, έντυπες εκδόσεις) καθιστούν την διαδικασία της έκδοσης αφενός ευκολότερη και αφετέρου αδιαμφισβήτητα έγκυρη. Η αντιπαραβολή πολλών μαρτύρων, πολλών εκδοχών ή εκδόσεων του κειμένου «ξεδιπλώνει» τη διαδικασία της κριτικής έκδοσης, «σχηματίζει» το γενετικό φάκελο του έργου και «διευκολύνει» τη διπλωματική μεταγραφή κειμένων. Ας επισημανθεί εδώ ότι όλα τα στάδια της ηλεκτρονικής έκδοσης μπορεί και πρέπει να γίνουν από φιλόλογους ειδικά κατηρτισμένους στη χρήση της σχετικής τεχνολογίας κι όχι από εξωτερικούς ειδικούς, καθώς σε όλη τη διαδικασία προκύπτουν ερωτήματα αμιγώς φιλολογικά κι εκδοτικά.

Από το παραδοσιακό μονοσήμαντο εκδοτικό παράδειγμα περνούμε λοιπόν στη νέα συνδυαστική εκδοτική πραγματικότητα. Από το ένα και κλειστό έντυπο τελικό κειμενικό προϊόν μετατοπιζόμαστε στη σύνθετη, ανοιχτή και διαρκώς εμπλουτιζόμενη διαδικασία της επεξεργασίας, παρουσίασης και χρήσης του κειμενικού υλικού. Από τον έναν εκδότη περνάμε σε μια αποκεντρωμένη κοινότητα εκδότων (και γιατί όχι και χρηστών) που συμβάλλουν και από κοινού παράγουν μια ηλεκτρονική έκδοση, κατά πολύ διαφορετική από αυτό που έως τώρα έχουμε συνηθίσει να αντιμετωπίζουμε ως έκδοση. Το μέλλον των ψηφιακών εκδόσεων είναι όντως εδώ.